

JUMAL MIHR(YAZD) MANIHHEISMIS JA TEMA SEOSSED JUMAL MITHRAGA IRAANI USUNDIS

Jaan Lahe

Kuigi Mani (216–276/77 pKr¹) rajatud gnostilise usundi religiooniloolise tausta puhul tuleb arvestada mitme usundi (sh kristluse²) ja ka kreeka filosoofia panusega,³ on manilus alates oma tekkimisest olnud seotud eelkõige Iraani religioosete ja mütoloogiliste pärimustega.⁴ Maniluse

¹ Uusimas eesti keelde tõlgitud üldajaloo käsitluses (*Maailma ajalugu*. Peatoim Seppo Zetterberg (Tallinn: Varrak, 2015) on Jaakko **Hämeen-Anttila** pakutud Mani surmadaatum „umbes 274“ (61) ebatäpne. Mani elu kronoloogia kohta vt Hans Jakob **Polotsky**, „Manichäismus“ – *Der Manichäismus*. Hg. Geo Widengren. Wege der Forschung, CLXVIII (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977), 104–107; Manfred **Hutter**, „Manichäismus“ – Reallexikon für Antike und Christentum, XXIV (Stuttgart: Anton Hiersemann, 2010), 8–10.

² Kölni Mani koodeksi põhjal (1970. a publitseeritud IV saj-st pärinev kreekakeelne koodeks, mis sisaldab justustust Mani elust; vt Ludwig **Koenen**, Cornelia **Römer**, *Der Kölner Mani-Kodex. Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition*. Abh. Rhein.-Westfäl. Akademie des Wiss. Papyrologia Colonensia, 14. (Opladen: R. Habelt, 1987)) on kindel, et elkesaiitide rühmitus, kuhu Mani ja tema isa algselt kuulusid, oli juudikristlik grupp. Elkesaiitide kohta vt Gerard P. **Luttikhuisen**, *The Revelation of Elchaisai* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1985). Kristluse panuse kohta maniluse tekkimisse vt Alexander **Böhlig**, „Christliche Wurzeln im Manichäismus“ – *Der Manichäismus*. Hg. Geo Widengren. Wege der Forschung, CLXVIII (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977), 225–246 ja Manfred **Hutter**, „Die Bedeutung des syrischen Christentums für die gnostische Religion Manis“ – *Religionsgeschichte Syriens. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Hg. Peter W. Haider, Manfred Hutter, Siegfried Kreuzer (Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer, 1996), 261–272. Kristluse ja maniluse seoseid on käsitlenud ka Alexander **Böhlig** („Der Manichäismus und das Christentum“ – *Gnosis und Manichäismus*. Hg. Alexander Böhlig, Christoph Marksches (Berlin, New York: De Gruyter, 1994), 265–282), Christoph **Marksches** (*Die Gnosis* (München: Beck, 2001, 101–107)) ning käesoleva artikli autor (Jaan **Lahe**, „Manilus ja kristlus“ – *Sulane*, 2/57 (2011), 23–28).

³ Vt Alexander **Böhlig**, „Zur griechischen Hintergrund der manichäischen Nus-Metaphysik“ – *Gnosis und Manichäismus*. Hg. Alexander Böhlig, Christoph Marksches (Berlin, New York: De Gruyter, 1994), 243–264.

⁴ Mitte ainult zoroastriitlike, vaid ka zurvaniitlike pärimustega. Geo Widengreni arvates ei tugene Mani õpetus tervikuna mitte zoroastriismile, vaid zurvaniitlusele (vt Geo **Widengren**, *Die Religionen Irans*. Die Religion der Menschheit, Bd. 14 (Stuttgart:

tuumaks on õpetus kahest printsibist („algest“, „juurest“) – valgusest ja pimedusest –, mis võitlevad teineteisega, ning kolmest üksteisele järgnevast ajastust („ajast“): minevikust, olevikust ja tulevikust. Esimesel ajastul olid valgus ja pimedus eraldatud, teisel ajastul need segunesid ning kolmandal ajastul eraldatakse need taas.⁵ Mõlemad õpetused on pärit zoroastriitlikust kosmoloogiast.⁶ Ka peaaegu kõik manihheistlikud jumalused kannavad nimesid, mis pärinevad zoroastriitlikust panteonist, seda isegi juhtudel, kui Mani võttis oma jumalate hulka olendeid, kes ei pärinenud Iraani traditsioonist.⁷ Jeesust, Aadamat ja Eevat kutsutakse nt Xradešahr(yazd),⁸ Gehmurd⁹ ja Murdiyanag.¹⁰ Manihheismi panteoni kõrgeimat jumalust Ülevuse Isa või Valguse Isa nimetatakse keskpärsiakeelses maniluses Zurvaniks,¹¹ esimest inimest aga Ohrmizdiks

Kohlhammer, 1965), 299–308. Zurvaniitluse kohta vt Mary **Boyce**, *The Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices* (London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1979), 112 ja 118–123.

- ⁵ Nendepõhiõpetustekohta vt Hutter, „Manichäismus“, 16–19; Hans-Joachim **Klimkeit**, „Mani ja manilus“ – Akadeemia, 4 (2002), 802–803; Geo **Widengren**, „Einleitung“ – *Der Manichäismus*. Hg. Geo Widengren. Wege der Forschung, CLXVIII (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977), IX–XXXII; Polotsky, „Manichäismus“, 101–144.
- ⁶ Vt selle kohta Alexander **Böhlig**, „Zur religionsgeschichtlichen Einordnung des Manichäismus“ – *Gnosis und Synkretismus. Gesammelte Aufsätze zur spätantiken Religionsgeschichte*. 2. Teil. Hg. Alexander Böhlig (Tübingen: J. C. Mohr, 1989), 468–472.
- ⁷ Jumalike olendite nimeid kohta maniluses vt *ibid.*, 480–483; Werner **Sundermann**, „Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos“ – *Altorientalische Forschungen*, 6 (1979), 95–133; Iris **Colditz**, „Zur Adaption zoroastriischer Terminologie in Manis Šābuhragān“ – *Languages of Iran: Past and Present. Iranian Studies in memoriam David Neil MacKenzie*. Ed. Dieter Weber (Wiesbaden: Harrassowitz, 2005), 20–21.
- ⁸ Keskpärsia 'tarkuse maa jumal'. Sõna *yaz(a)d* (pl *yazdan*) esineb keskpärsia- ja partiakeelses manihheistlikes tekstides „jumaluse“ tähistusega. Selle sünonüümiks on keskpärsia keeles *bay* ning partia keeles *bag*. Vt terminoloogia kohta: Werner **Sundermann**, „Manicheism II. The Manichean Pantheon“: <http://www.iranicaonline.org/articles/manicheism-ii-the-manichean-pantheon>.
- ⁹ Keskpärsia vaste Avestas esinevale nimele Gajomart. Viimane on seal müütiline hiid ja inimkonna esiisa. Vt tema kohta Jaan **Puhvel**, *Võrdlev mütooloogia*. Eesti mõttelugu, 12 (Tartu: Ilmamaa 1996), 120, 123, 145, 287, 289–290.
- ¹⁰ Tekkinud ilmselt nimest Mašjanag. Nii nimetatakse hilistes Iraani pärimustes esimest naist, kes koos esimese mehe Mašjaga tekkis tapetud Gajomarti seemnest.
- ¹¹ Keskpärsia 'aeg'; ajajumal muinaspärsia usundis. Tema nime järgi on saanud ka nime zurvaniitlus ehk zurvanism – usund, mis pidas ülijumalaks lõputut Aega ning vaatles headuse jumalat Ohrmazdi (Ahura Mazdat) ja kurjuse kehastust Ahrimani Zurvani

(Ohrmizdbayks¹²);¹³ paljud keskpärsiakeelsed tekstid nimetavad tema viit poega-elementi (eeter, tuul, valgus, vesi ja tuli) Amahraspandaniks.¹⁴ Kolmas Saadik (ld *tertius legatus*), kes mängib inimkonna loomises võtmerolli, on tuntud kui Narisahjazd;¹⁵ Kirkuse Samba (st Linnutee müütilise personifikatsiooni¹⁶) nimeks on Sroš-ahray¹⁷ ning Suur *Nous* kannab keskpärsiakeelsetes tekstides nime Vahman.¹⁸ Mani väljendas oma sõnumit zoroastristlike metafooride, sümbolite ja terminite abil¹⁹. Iraani usundi teemade ja motiivide rohkus on seletatav nii Mani enda Iraani päritoluga²⁰ kui ka tõsiasjaga, et manilus tekkis ja levis esmalt Sassaniidide riigis (224–651 pKr), mille valitsevaks usundiks oli zoroastrism. Ka Mani ise esitas oma õpetust reformitud zoroastrismina, mistõttu paljud

poegadena. Zoroastrism käsitles Sassaniidide perioodil zurvanismi eksiõpetusena ning Mani vastu välja astunud ülempreester Kerdir kiusas taga ka zurvaniite. Zurvanismi kui usundi kohta vt Widengren, *Die Religionen Irans*, 149–151 ja 214–222. Kerdiri religioonipoliitika kohta vt Manfred **Hutter**, „Manichaeism in Iran“ – *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Ed. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Venaina, Anna Tessmann (Chichester: Wiley Blackwell, 2015), 478–479; Boyce, *The Zoroastrians*, 109–111; Michael **Stausberg**, *Die Religion Zarathustras: Geschichte, Gegenwart, Rituale*. Bd. 1 (Stuttgart: Kohlhammer, 2002), 223–226.

¹² Vt märkust 8.

¹³ Tema nimes on äratuntav keskpärsia Ohrmazd, mis vastab Avestas esinevale ülijumala nimekujule Ahura Mazda (Tark Isand või Isand Tarkus).

¹⁴ Avesta Ameša Spenta („pühad surematud“) keskpärsiakeelne vorm. Ameša Spenta moodustavad erinevaid maailma osi kaitsvad jumalused, kes kuuluvad peajumal Ahura Mazda kaaskonda. Vt nende kohta Puhvel, *Võrdlev mütooloogia*, 105.

¹⁵ Partia keeles kannab nimetatud tegelane nime Naresafyazd. Tema kuju taga peitub Avesta tegelane Naryosanha (uuspärsia Neryosang), kes esineb paljudes müütides. Vt tema kohta Widengren, *Die Religionen des Irans*, 305.

¹⁶ Viimase aluseks on antiikmaailmas laialt levinud kujutlus Linnuteest kui hingede teerajast, mida mööda hinged tõusevad taevasse. Ühes abessiinia kristlikus pärimuses täidab sama rolli „valgusesamma“ (vt Uku **Masing**, „Vagajutt ühest Abessiinia naispühakust“ – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1987* (Tallinn: EELK Konsistoorium, 1987), 30).

¹⁷ Tema nimes on äratuntav Mithra kaaslane Sraoša nimi; viimane esineb juba Avestas. Vt tema kohta Widengren, *Die Religion Irans*, 14, 82, 217, 353.

¹⁸ Viimase nimes on äratuntav üks Ameša Spenta liikmetest, Vohu Manah (Hea Mõte/Mõtlemine). Vt tema kohta Widengren, *Die Religion Irans*, 12, 38, 67, 71, 86, 178, 194, 303, 306, 352 ning **Puhvel**, *Võrdlev mütooloogia*, 105, 107, 109.

¹⁹ Stausberg, *Die Religion Zarathustras*, 221.

²⁰ Vt selle kohta: Ehsan **Yarshater** (ed.), *The Cambridge History of Iran*. Vol. 3 (2): *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 965.

uurijad on unustanud maniluse gnostilise sõnumi ja käsitlenud Mani religiooni Iraani usundi haruna.²¹ Ometi on ilmne, et Mani kasutas Iraani usundi aineksest oma uues interpretatsioonis.²² Sarnaselt on erinevatest religioonidest laenatud ainesega toimunud ka teised gnostikud.²³ Artikli eesmärk ei ole analüüsida Iraani usundite, st zoroastrismi ja zurvaniitluse panust maniluse tekkimisse, vaid ühte konkreetset manihheistliku mütoloogia tegelast, Mihr(yazd)²⁴ (keskpärsia ‘jumal Mithra’; Mihr on Mithra keskpärsiakeelne nimevorm), keda on Iraani usundis ühemõtteliselt seostatud juba alates Ahhemeniidide raidkirjadest ja Avestast tuntud jumal Mithra nimega.²⁵ Artikli eesmärk on vastata küsimusele, kas jumalusel Mihr(yazd), kes esineb nii keskpärsia-, sogdi- kui ka partiakeelsetes manihheistlikes tekstides, on manihheistlikus süsteemis peale nime säilinud veel mingeid muid seoseid Iraani usundi Mithraga või tuleb teda käsitleda manihheistliku uusloominguna, keda ei seo muistse jumalusega midagi muud peale nime.

²¹ Juba Mani zoroastriitlikest preestritest vastased pidasid manilasi ketseriteks, st mitte teise religiooni, vaid oma religiooni hälbinud vormi esindajateks (vt **Boyce**, *The Zoroastrians*, 112). Maniluse gnostilise loomuse kohta vt nt Kurt **Rudolph**, *Gnosis. Ühe hilisantiikaegse usundi olemus ja ajalugu* (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014), 341–367; Karl-Wolfgang **Tröger**, *Die Gnosis. Heilslehre und Ketzerglaube* (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2001), 175–190.

²² Stausberg, *Die Religion Zarathustras*, 222.

²³ Vt selle kohta nt Tröger, *Die Gnosis*, 66–68. Seejuures võisid gnostikud anda religioossetele tekstidele tähendusi, mis olid vastupidised tekstide endi intentsioonile, nagu näeme seda nende piibliksegeesi puhul (vt Jaan **Lahe**, *Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis*. Nag Hammadi and Manichaean Studies, 75 (Leiden, Boston: Brill, 2012), 191–197.

²⁴ Mõnedes tekstides esineb ta nimi kujul Mihr, mõnedes aga seevastu Mihryazd. Seepärast kasutatakse järgnevalt (v.a viidatud originaaltekstid) läbivalt nimekuju Mihr(yazd).

²⁵ Mithra rolli kohta Iraani religioonis erinevatel ajajärkudel vt Richard Nelson **Frye**, „Mithra Iraani ajaloos“ (tlk Jaan Lahe) – *Akadeemia* 11 (2015), 2010–2022; Jaan **Lahe**, „Mithra ja Mithras: Küsimus Iraani ja Väike-Aasia Mithra kultuse ning Rooma Mithrase kultuse vahelistest seostest ja Rooma Mithrase kultuse päritolust“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 68, 1/(2015), 126–129.

1. ALLIKAD

Peamiseks allikaks Mihr(yazd)i kohta manihheismis on VI–X saj-st pärit keskpärsia-, partia- ja sogdikeelsed manihheistlikud käsikirjad, mis leiti aastatel 1898–1916 korraldatud saksa teaduslikel ekspeditsioonidel²⁶ muistse Siiditee ääres asunud Turfani oasi (tollane Hiina Turkestan). Käsikirjad sisaldavad väga heterogeenset materjali: õppetekste, hümne, palveid, pihipeegleid, katekismusi, kommentaare pühadele tekstidele, ajaloolisi ja müütilisi jutustusi jm. Nende tekstide hulgas on säilinud ka fragmente Mani enda koostatud keskpärsiakeelsest teosest „Šābuhragān“, mille Mani pühendas teda soosinud kuningale Šabuhr (Šapur) II-le. Tekstid on publitseerinud F. C. Andreas, W. B. Henning, J. P. Asmussen, M. Boyce, H. J. Klimkeit ja W. Sundermann.²⁷

2. MIHR(YAZD) JA TEMA ERINEVAD FUNKTSIOONID

Manihheistlikes tekstides esineb Mihr(yazd) erinevates funktsioonides. Keskpärsiakeelsetes manihheistlikes tekstides (sh teoses „Šābuhragān“) on ta samastatud *spiritus vivens'*iga (Elus või Elav Vaim), partia- ja

²⁶ Vt nende kohta: Choros **Zaturpanskij**, „Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen“ – *Orientalisches Archiv*, 3, 1912, 116.127; Albert von **Le Coq**, „Auf Hellas Spuren in Ostturkistan“ – *Berichte und Abhandlungen der II. ja III. Deutschen Turfan-Expedition* (Leipzig: Hinrichs, 1926); Gordula **Gumbrecht**, *Acta Turfanica: die deutschen Turfan-Expeditionen gesehen in den Archiven von Urumchi und Berlin* (Berlin: Walter de Gruyter, 2002). Hiljem on paika külastanud ka teiste riikide ekspeditsioonid: vt Werner **Sundermann**, „Turfan Expeditions“ – *Encyclopaedia Iranica*: <http://www.iranicaonline.org/articles/turfan-expeditions-2>.

²⁷ Tähtsamad tekstiväljaanded on Friedrich Carl **Andreas**, Walter Bruno **Henning**, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan I–III* (Berlin: Walter de Gruyter, 1932–1934); Jes Peter **Asmussen**, *Manichaean Literature*. UNESCO Collection of Representative Works, Persian Series, 22 (New York: Delmar, 1975); Mary **Boyce**, *Reader in Manichaean Middle Persian and Partian*. *Acta Iranica*. 3e Serie. II (Leiden: Brill, 1975); Mary **Boyce**, *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*. London Oriental Series, 3 (Oxford: Oxford University Press, 1954); Hans Joachim **Klimkeit**, *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts. Iranische und türkische liturgische Texte der Manichäer Zentralasiens* (Opladen: Springer, 1989); Friedrich Wilhelm Karl **Müller**, *Handschriftenreste in Estrangeloschrift aus Turfan I und II* (Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1904); Werner **Sundermann**, *Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Berliner Turfantexte, IV (Berlin: Walter de Gruyter, 1973).

sogdikeelsetes esineb ta aga kui *tertius legatus* (Kolmas Saadik).

Spiritus vivens on pimeduse jõudude võimusesse langenud esimese inimese vabastamiseks loodud ülimalt Jumala hüpostaas, kes emaneerub Suurest Ehitusmeistrist. Viimane on omakorda Ülevuse Isast tekkinud Valguste Sõbra emanatsioon. Nagu esimesel inimesel, nii on ka Elaval Vaimul viis poega (neid nimetatakse ka viieks jumalaks), kellest üks on olend nimega Valgus-Aadam. Elav Vaim saatis Ürginimese juurde Kutse, millele viimane reageeris Vastusega.²⁸ Ürginimene ärkas üles pimedusejõudude saadetud nõiaunest ja siirdus tagasi valgusemaailma, kuid deemonid sõid ära tema „rõiva“ ehk „pojad“ ning nõnda sattus neis leidunud jumalik valgus pimeduse meelevaldale. Ürginimese päästmiseks käskis Elav Vaim tappa oma poegadel hulga deemoneid ja valmistas nende laipadest materiaalse maailma. Tapetud deemonite kehadest vabanenud valgus „filtreeriti“ materiasest välja, puhastati ja toimetati tagasi valgusemaailma. Kuid veel jäi maailma vangistatud valgusosakesi, mis vajasis vabastamist, ja seepärast jätkas „maailma masinavärk“ oma tööd. Olulised osad on selles masinas Päike ja Kuu – need on vabastatud ja puhastatud valgusosakeste kogumispaigad ja ühtlasi „tõstukid“, mis toimetavad vabastatud valguse Valgusemaailma. Masinavärki hoiavad aga käigus Elava Vaimu viis poega, kes valitsevad erinevaid universumi osi.²⁹

Tertius legatus on valgusemaailma saadik, kes läkitati materiaalsesse maailma vangistatud valguse lõplikuks vabastamiseks. Manihheistliku müüdi järgi asus ta elama Päikesele ning koos temaga asusid sellele taevakehale ka tema kaksteist hüpostaasi – kaksteist valguseneitsit. Kolmas Saadik täiendas maailma masinavärki kolme „ratta“, tule-, vee- ja tuuleratta käivitamisega, mis toimetavad nagu Päike ja Kuugi valguselemente kõrgemasse maailma. Valguse vabastamiseks lõi Kolmas Saadik ka Kirikuse Samba ehk Täiusliku Inimese, kes asus elama Linnuteele. Tema juurde tõusnud valgusosakesed suunatakse Kuule, sealt aga Päikesele, kust nad tõusevad omakorda Suure Ehitusmeistri loodud Uude Aiooni.³⁰

²⁸ Kutse ja Vastus on maniluses hüpostaseeritud ja neid käsitletakse omaette jumalustena. Vt selle kohta Henri-Charles **Puech**, „Der Begriff der Erlösung im Manichäismus“ – *Der Manichäismus*. Hg. Geo Widengren. Wege der Forschung, CLXVIII (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977), 173.

²⁹ Jaan **Lahe**, „Sissejuhatus“ – *Manilaste laule*. Tlk Uku Masing (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2005), 12–13.

³⁰ *Ibid.*

Viimane on valguselementide ajutine (kuid juba valgusemaailma kuuluv) viibimispaik, mis ühendatakse aegade lõpus Igavese ehk Suure Aiooniga. Pimedus vangistatakse või hävitatakse ning nõnda taastatakse pimeduse ja valguse algne eraldatus.³¹

3. MIHR(YAZD) MANIHHEISTLIKES TEKSTIDES

Et illustreerida jumal Mihr(yazd)i tegevust erinevates funktsioonides, olgu järgnevas toodud mõned näited manihheistlikest tekstidest.

a) *Mihr(yazd) kui Elav Vaim*

Keskpärsiakeelses kosmogoonilises tekstis M 7984 II, mille on publitseerinud Andreas ja Henning³² (vt 1. ptk „Allikad“), esitatakse üksikasjalik loetelu jumal Mihri loodud asjadest. Siin öeldakse, et Mihr valmistab „vangla deemonitele“ ning neli maad koos sammaste, värvate, müüride, kraavide, koobaste ning kanalitega, mis asuvad maa sisemuses. Seejärel valmistab ta mäed, orud, allikad, jõed ja mered, kümme taevast, sodiaagimärgid ja tähed ning kaks kaarikut – Päikese ja Kuu kaariku.³³ Pärast maailma loomist siirdus Mihr koos naisekujulise loojaga³⁴ paradiisi ja astus

³¹ Küsimuses, kas vabastatakse kogu valgus, oli manihheismus kaks vastandlikku seisukohta. Ühe seisukoha järgi ei saa jumalik valgus pimeduse võimusesse jääda, sest vastasel korral ei ole võimalik algolukorra täielik taastamine. Teise seisukoha järgi võib osa valgusest olla niivõrd rüvetatud, et see ei jõua tagasi oma lähtepaika.

³² Andreas, Henning, *Mitteliranische Manichaica*, Bd. 1, 177–181.

³³ Mõnikord kujutletakse Päikest ja Kuud ka laevadena, mis toimetavad valguselementid otsekui kaubalaadungi kõrgemasse maailma. See kujutus on taustaks ka ühele manihheistlikule „Matkavendade psalmile“, kus öeldakse: „Jeesuse laev on randunud, / koormatult vanikute ja õitsvate palmidega. / Jeesus on selle tüürija, / see randub meile, kuni astume sisse. / --- / Jeesuse laev leeb lahkumas/ oma teele kõrguse poole. / Ta maandab oma lasti rannale / ja kääneb selle tagasi nende järgi, kes jäänud maha“ (Manilaste laule, 50–51). Päikese ja Kuu kui valguse tõstukite/sõidukite rolli kohta manihheistlikus mütooloogias vt Widengren, *Die Religionen Irans*, 304; Puech, „Der Begriff der Erlösung im Manichäismus“, 175. Manihheistliku kosmoloogia kohta vt Alexander Böhlig, „Einleitung“ – *Die Gnosis, III Bd. Der Manichäismus*. Hg. Alexander Böhlig (Düsseldorf: Patmos, 1995), 32–33.

³⁴ St „Elu Emaga“.

koos jumal Ohrmazdi,³⁵ Valguste Söbra ning Uue Maailma Looja-Jumalaga³⁶ Paradiisi Valitseja³⁷ ette. Nad tervitasid teda ja kiitsid selle eest, et ta on nad loonud ning et ta aheldab Azi³⁸ ja Ahremeni.³⁹ Seejärel tegi Paradiisi Valitseja Mihrile korralduseks laskuda taas alla ning anda ülesanded Kuule, Päikesele, tuulele, veele ja tulele,⁴⁰ st käivitada „maailma masinavärk“, mille eesmärk on valguse pidev vabastamine ning materiaalsest maailmast kõrgemasse maailma juhtimine. Fragmendi lõpus kirjeldatakse, kuidas Paradiisi Valitseja lõi kolm jumalat, Rošnšahri⁴¹ ja Xradešahri,⁴² et need valitseksid taeva ja maa, päeva ja öö üle ning hoiaksid maailmakõiksust üleval⁴³.

b) *Mihr kui Kolmas Saadik*

Ka Kolmanda Saadiku rollis esineb jumal Mihr kurjuse vastu võitlejana. Sellisena kirjeldatakse teda ühes F. C. Andrease ja W. Henningi publitseeritud keskpärsiakeelses tekstikatkes, fragmendis M 7981 I. Teksti alguses jutustatakse taimede tekkimisest deemonite seemnest:⁴⁴ üks osa sellest

³⁵ Maniluses on ta samastatud Esimese Inimesega ehk Ürginimesega.

³⁶ Seda jumalust nimetatakse keskpärsiakeelsetes tekstides Nogšahrafuryazd – „jumal, kelle looming on uus maailm“ (vt Böhlig, „Einleitung“, 59).

³⁷ Üks paljudest epiteetidest, mida maniluses kannab kõrgeim jumalus. Vt nende kohta Jens Peter **Asmussen**, „Manicheism“ – *Historia religionum. Handbook for the History of Religions*. Ed. Geo Widengren & C. Jouko Bleeker, II (käsikiri), 382.

³⁸ Az on maniluses himu, eriti seksuaalset himu kehastav deemon, kes on samal ajal tihedalt seotud mateeriaga (Puech interpreteerib teda seetõttu „mateeria deemonina“ (Puech, „Der Begriff der Erlösung im Manichäismus“, 176). Geo Widengreni arvates pärineb tema kuju zurvanismist (Widengren, *Die Religionen Irans*, 305), mis erinevalt zoroastrismist suhtus seksuaalsusesse negatiivselt. Widengreni arvates tuleks zurvanismist otsida ka maniluse juuri (vt *ibid.*, 305).

³⁹ St Ahrimani (Avesta kurja vaimu Angra Mainju keskpärsiakeelne nimevorm).

⁴⁰ Ka tuul, vesi ja tuli on manihheistlikus mütoloogias personifitseeritud kui Esimese Inimese pojad.

⁴¹ Õigupoolest Rošnšahryazd (keskpärsia ‘jumal, kelle riik on valgus’), jumalik olend, kes troonib Päikesel ning keda keskpärsiakeelsetes tekstides samastatakse kolmanda saadiku Narisahiga (vt Böhlig, „Einleitung“, 59).

⁴² Õigupoolest Xradešahryazd (keskpärsia ‘jumal, kelle riik on mõistus’), keda samastatakse Kuu peal viibiva Jeesusega (*ibid.*).

⁴³ Kuna tekst pole tervikuna säilinud, siis ei selgu sealt kolmanda jumala nimi.

⁴⁴ Viimane purskas maa peale, kui Kolmas Saadik oli näidanud ennast meesdeemonitele seksuaalselt ahvatleva kauni naisena. See oli sõjakavalus, mille abil Kolmas Saadik üri-

langes merre ning sellest sündis koletis, kes tuli merest välja ja hakkas maailmas pattu külvama. Jumal Mihr saatis tema vastu hiiglasliku „neljakujulise jumala“ ehk Valgus-Aadama. Viimane alistas koletise, et too ei saaks levitada maailmas pattu.

Keskpärsiakeelses fragmendis M 472 I, mis pärineb Mani teosest „Šābuhragān“⁴⁵ ja mille on publitseerinud F. W. K. Müller,⁴⁶ jutustatakse, kuidas pimedus kattis taeva ja maad. Siis sisenes aga materiaalsesse maailma päikesevankris jumal Mihr ja tõi kuuldavale hüüde, mille peale jumalad, kes valitsesid erinevaid materiaalse maailma osi, hakkasid ründama Azi, Ahrmeni ja deemoneid ning said neist võitu. Pärast seda sisenesid jumalikud olendid koos oma „sõpradega“, kes on ilmselt vabastatud valgusosakesed, paradiisi ning materiaalne maailm varises kokku. Nõnda jõudis lõpule kurjusejõudude hävitamine.

Fragmendis M 3845, mille toob ära W. Sundermann⁴⁷ ja mis on pärit ühest manihheistlikust hümnist, ei ilmu Mihryazd mitte sellena, kes annab signaali viimaseks, otsustavaks lahinguks, vaid sellena, kes köidab pimeduse. Ta aheldab „tumeda *enthymesis*’e“⁴⁸, millele koptikeelsetes manihheistlikes tekstides vastab „surma *enthymesis*“. Sundermanni arvates on „tume *enthymesis*“ identne *hyle* ehk kurja printsiibiga samastatud mateeriaga.⁴⁹

4. MITHRA IRAANI USUNDIS

Vanimad allikad Mithra kultuse kohta pärinevad Ahhemeniidide ajajärgust (VI–IV saj eKr) ning nendeks on 10. yašt (Mihr-yašt)⁵⁰ ja Ahheme-

tas kätte saada deemonites peituvat jumalikku valgust, mis väljus neist sperma kaudu.

⁴⁵ See on ainus Mani enda teos, mis on kirjutatud keskpärsia keeles. Teos on saanud nime kuningas Šabuhr (Šapur) II järgi, kellele Mani teose pühendas. Vt selle kohta David Neil MacKenzie, „Mani’s Šābuhragān 1/2“ – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 42 (1979), 500–543; 43 (1980), 288–310.

⁴⁶ Müller, *Handschriftenreste* II, 19–22.

⁴⁷ Werner Sundermann, „Some more Remarks on Mithra in the Manichaeon Pantheon“ – *Études Mithraïques. Acta Iranica*, 17 (1978), 488.

⁴⁸ Kr ‘kaalutlemine, vaatlemine’.

⁴⁹ Sundermann, „Some more Remarks on Mithra in the Manichaeon Pantheon“, 490.

⁵⁰ Yašt on Avesta osa, mis sisaldab erinevatele jumalatele pühendatud hümnid. Vt tõlkeid: *Die Yāšt’s des Avesta*. Übersetzt und eingeleitet von Herman Lommel (Göttingen:

niidide kuningate raidkirjad.⁵¹ Viimaseid täiendavad teated mõnedelt antiikautoritelt (Xenophon, Plutarchos, Ktesias, Duris), mis aga ei lisa oluliselt uut informatsiooni, vaid üksnes täiendavad Iraani allikatest pärinevaid andmeid.⁵² Teofoorsed isikunimed, mis sisaldavad endas Mithra nime ja on tõendatud juba varasest Ahhemeniidide ajajärgust (VI–V saj eKr) pärinevatel Persepolise tahvlitel,⁵³ näitavad Mithra kui jumala populaarsust Iraani kultuuriruumis.⁵⁴

Nagu Mitra⁵⁵ veedades,⁵⁶ nii on ka Mithra Mithra-yaštis seotud kosmilise korra (*aša*)⁵⁷ ja sotsiaalsete sidemetega, nagu lepingud, sõprus, abi-

Vandenhoeck & Ruprecht, 1927); *The Avestan Hymn to Mithra with an introduction, translation and commentary by Ilya Gershevitch* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967). Gershevitch dateerib Mithra-Yašti V saj II poolde eKr (*The Avestan Hymn to Mithra*, 3), G. Gnoli aga V või IV saj-sse (Gherardo Gnoli, „Sol persice Mitra“ – *Mysteria Mithrae*. Ed. Ugo Bianchi (Leiden: Brill, 1979), 725–740).

⁵¹ Tuntuim Ahhemeniidide raidkiri on Behistuni raidkiri (vt Rüdiger **Schmitt**, *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text* (London: School of Oriental and African Studies, 1991). Esinduslik valik Ahhemeniidide raidkirju on publitseeritud väljaannetes *Les inscriptions de la Perse achemenide*. Ed. Pierre Lecoq (Paris: Gallimard, 1997) ja *Die Altpersischen Inschriften der Achaimeniden*. Hg. Rüdiger Schmitt, (Wiesbaden: Dr. Ludw. Reichert Verlag, 2009).

⁵² Eskätt teatavad antiikautorid vande andmisest Mithra nimel (nii vandusid Xenophoni järgi Mithra nimel Artabanos (*Cyroupaid*. VII 5, 53) ja Kyros (*Oeconom*. IV 24). Plutarchos teatab, kuidas viimane Ahhemeniidide kuningas vannutas oma kammerteenrit mõtlema Mithrale ja rääkima tött (*Alexander* 30).

⁵³ Vt nende kohta Frye, „Mithra Iraani ajaloos“, 2010–2015.

⁵⁴ Vt selle kohta Rüdiger **Schmitt**, „Die theophoren Eigennamen mit altiranisch *Mithra“ – *Études Mithraïques*. *Acta Iranica*, 17 (1978), 395–456; Rüdiger **Schmitt**, *Das iranische Personen-Namenbuch: Rückschau, Vorschau, Rundschau* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006).

⁵⁵ Nimekuju Mitra kasutatakse käesolevas artiklis vaid veedades mainitud jumaluse tähistamiseks, et eristada teda sarnase nimega Iraani (Mithra) ja Rooma (Mithras) jumalusest.

⁵⁶ Mithra kohta veedades vt Arthur Anthony **Macdonell**, *Vedic Mythology*. Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde, III (Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1897), 23–28 ja 29–30; Jan **Gonda**, „Mithra in Indien“ – *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Vol. II. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, Rowman and Littlefield, 1975), 40–52; Jan **Gonda**, *Die Religionen Indiens. I. Veda und ältester Hinduismus*. Die Religionen der Menschheit, 11 (Stuttgart: Kohlhammer, 1960), 29, 46, 73 jj., 94, 99, 230, 364, 380; Jan **Gonda**, *The Vedic God Mitra* (Leiden: Brill, 1972); Georges **Dumezil**, *Mithra-Varuna. An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty* (New York: Zone, 1988).

⁵⁷ Ta on jumal, kes juhib inimesi „korra (*aša*) teerajal“ (yašt 10, 86). *Aša* (vastab veedade mõistele *rta*) on kosmiline kord, mis hõlmab nii looduses kui ka sotsiaalses ja usuelus

elu, veresugulus.⁵⁸ Ta valvab lepingutest kinnipidamise üle ning karistab lepingurikkujaid ja petiseid.⁵⁹ Kuna Pärsias oli tavaks pitseerida lepinguid tule juures, seostub Mithra ka viimasega.⁶⁰ Mithra veab enda järel päikesekaarikut,⁶¹ kuid Mihr-yaštis ta ei samastu Päikesega,⁶² vaid ilmselt päikese eel ilmuva koidutähga (st planeet Veenusega).⁶³ Peale selle on Mithra „vereohvrite isand“ ja vihmaandja, kes vastutab taimekasvu eest.⁶⁴

Vanimates Ahhemeniidide raidkirjades Mithrat ei mainita – neis esineb üksnes Ahura Mazda kui looja ja õnnetooja; teda peetakse ka kuninga-võimu rajajaks.⁶⁵ Esimest korda ilmub Mithra alles Artaxerxes II (404–359 eKr) raidkirjades Susast ja Ekbatanast, kus teda mainitakse kõrvuti Ahura Mazda ja Anahitaga kuninga kaitsjatena.⁶⁶ Samad jumalad esinevad koos ka tema järeltulija, Artaxerxes III (359–338 eKr) raidkirjades. Jumalad võivad esineda erinevates kombinatsioonides: ühes Artaxerxes II raidkirjas (A²Hb) esineb Mithra üksinda, ühes Artaxerxes III raidkirjas (A³Pa 24–26) esinevad aga kõrvuti Ahura Mazda ja Mithra. Mithral on neis raidkirjades eeskätt kaitsejumala funktsioon: raidkirjas A²Hb palub kuningas temalt kaitset endale („Mithra, kaitse mind!“), raidkirjas A³Pa 24–26 aga endale, oma rajatistele ja maale (rahvale).

valitsevat korda. Vt selle kohta Henrik Samuel **Nyberg**, *Die Religionen des Alten Irans* (Osnabrück: Otto Zeller, 1966), 129–133; Michael **Stausberg**, *Zarathustra und seine Religion* (München: Beck, 2011), 38–40.

⁵⁸ Yašt 10, 116. Seetõttu iseloomustab N. S. Nyberg Mithrat kui „eeskätt sotsiaalset jumalat“ (Nyberg, *Die Religionen des Alten Irans*, 60).

⁵⁹ Yašt 10, 1–2. 18.

⁶⁰ Yašt 10, 127.

⁶¹ Yašt 10, 13.

⁶² Kõige selgemalt ilmneb see hünni lõpus, kus koos Mithra ja Ahura Mazdaga nimetatakse austusväärsete olendite hulgas tähti, päikest ja kuud, st päike ja kuu eristuvad selgelt Mithrast. Ka Curtius Rufus teatab, et Dareios III pöördus enne lahingut päikese, Mithra ja tule poole, et need annaksid ta sõjaväele julgust (*Historia Alex.* IV 13, 12), st Mithra ja päike on ka selle teate järgi erinevad jumalused.

⁶³ R. Gordon arvab, et sellega seletub ka Herodotose teade, mille kohaselt pärslased olivat samastanud Mithrat Aphroditega (Hist I, 131), vt Gordon, „Mithras“, 287.

⁶⁴ Yašt 10, 61.

⁶⁵ Nii juba Dareios I raidkirjades.

⁶⁶ A2Sd; A2Ha. A2Hb; vt Schmidt, *Die Altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, 187. 194–197.

Partia ehk Aršakiidide perioodil (III saj eKr – III saj pKr) hakatakse Mithrat samastama päikesega.⁶⁷ Vanim teade selle kohta pärineb geograaf Strabonilt, kes ütleb, et pärselased nimetavad päikest (Heliost) Mithraks.⁶⁸ Vanimad solaarsed Mithra kujutised pärinevad Kušaani riigis⁶⁹ vermitud kuld müntidelt, mis dateeritakse I/II saj-sse pKr. Müntidel kujutatakse Mithrat⁷⁰ noorukina, kelle pead ümbritseb kiirtepärg.⁷¹ Pead ümbritseva kiirtepärgjaga kujutatakse Mithrat ka varasest Sassaniidide ajajärgust (IV saj pKr) pärineval kaljureljeefil Taq-e Bostanis (Kurdistanis). Reljeef kujutab kuningas Ardaxšir II (valitses 379–383) ametisse seadmist: jumal Ohrmazd (= Ahura Mazda) ulatab kuningale diadeemi. Kroonitava kuninga selja taga seisab jumal Mithra.⁷² Tema viibimine kuninga kroonimisel viitab ilmselgelt vande, mille valitseja troonile asudes andis.⁷³ Seega säilitab Mithra oma vande- ja lepingujumala funktsiooni ka Sassa-

⁶⁷ Seda tõendab fakt, et sõna *mīhr* hakkab pärsia keeles päikest tähistama just partia ajajärgul (vt Frye, „Mithra Iraani ajaloo“, 2019. Uuspärsia keeles tähendab *mīhr* nii sõp-rust, armastust kui ka päikest (vt *ibid.*).

⁶⁸ Strabon, *Geographica*, XV, 3, 13 p. 732 C.

⁶⁹ Kušaani riik tekkis meie ajaarvamise alguses Baktriasse (tänapäeva Afganistani ja Pakistani alale). Selle rajas Hiina loodepiirilt sinna tunginud Iraani päritoluga kušaani (hiina k *Guishuang*) hõim. Kušaani riik oli tõeline suurriik, mis hõlmas suurema osa Kesk-Aasiast, Afganistani, Loode- ja Põhja-India ning Xinjiangi (piirkond asub tänapäeva Hiina Uiguuri Autonoomse Vabariigi territooriumil) ning oli sidemetes Hiina, Rooma ja Partiaga. III saj keskpaiku vallutasid riigi Sassaniidid, kuid selle üksikud osad püsisid iseseisvatena veel IV saj-ni. Vt János **Harmatta** (ed.), *History of Civilizations of Central Asia, Vol. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250* (Paris: UNESCO Publishing, 1994); Boris A. **Litvinsky** (ed.), *History of Civilizations of Central Asia, Vol. III. The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (Paris: UNESCO Publishing, 1996).

⁷⁰ Kušaani riigi panteonis esineb Mithra nimi kujul Miiro (see nimekuju esineb ka nimeatud müntidel). Kušaani panteoni kohta vt Boyce, *Zoroastrians*, 83–84; Mithra kohta panteonis vt H. **Humbach**, „Mithras in the Kušana period“ – *Mithraic Studies*, Vol. 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 135–141 ja David W. **MacDowall**, „Mithra’s Planetary Setting in the Coinage of the Great Kushans“ – *Etudes Mithriaques. Actes du 2e Congres International Teheran, du 1er au 8 septembre 1975. Acta Iranica* 17 (1978), 305–316.

⁷¹ David W. **MacDowall**, „The role of Mithra among the deities of the Kušana coinage“ – *Mithraic Studies*, Vol. 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 142–150.

⁷² Vt Friedrich **Sarre**, Ernst **Herzfeld**, *Iranische Felsreliefs. Aufnahmen und Untersuchungen von Denkmälern aus alt- und mitteliranischer Zeit* (Berlin: Ernst Wasmuth, 1910), 199–200, Abb. 92/3.

⁷³ Stausberg, *Die Religion Zarathustras*, 214.

niidide ajajärgul. Samal perioodil lisandub Mithrale veel üks uus funktsioon – temast saab üks kohtunikest, kes mõistab kohut surnute hingede üle.⁷⁴ Hilistes apokalüptilistes tekstides, mille kirjapanek langeb juba islami ajajärku, võib Mithra (Mihr) esineda võitlejana kurjuse jõudude vastu apokalüptilises sõjas.⁷⁵ Mõlemal juhul on selle kujutluse taustaks käsitus Mithrast kui jumalast, kes esindab õiglust ja tõde.

5. MANIHHEISTLIKU MIHRYAZDI SEOSSED MITHRAGA IRAANI USUNDIS

Kui võrdleme viimaks manihheistlikku Mihryazdi kuju Mithraga Iraani religioossetes pärimustes, leiame järgmised kattuvused: 1) jumala nimi; 2) tema seos Päikesega; 3) tema roll pimeduse (kurjuse) vastu võitlejana.

Jumala nimi on keskpärsiakeelsetesse manihheistlikesse tekstidesse võetud üle muutumatul kujul. Mithra *samastamine* Päikesega on tõestatav juba Partia ajajärgul, kuid tema *seos* Päikesega esineb juba Avestas, kus leidub ka päikesekaariku kirjeldus. Mithra roll pimedusega võitlejana tuleb tema seosest Päikesega, kuid küllap ka õigusega/õiglusega, mille valvurina ta figureerib juba Avestas. Sassaniidide ajajärgu apokalüptilistes tekstides lisandub sellele kujutlus Mithrast kui surnute üle kohtumõistjast ning pimedusega võitlejast.

Ei ole raske arvata, miks võtsid manilased jumal Mithra oma mütooloogilisse süsteemi. Kuigi manihheistlik süsteem on põhijoontes universaalne, varieerub osa manihheistliku mütoologia tegelasi piirkonniti. On silmatorkav, et jumal Mihr(yazd) esineb üksnes pärsia-, partia- ja sogdikeelsetes tekstides, st tekstides, mis on kirjutatud erinevates Iraani keeltes. Kohti- või ladinakeelses manihheismis seda olendit ei kohta.

⁷⁴ Nii nt teoses *Dadestan i denik* („Religioossed (kohtu)otsused“) (30, 10), ent siin esineb ta kohtupidamisel hinge üle koos teiste jumalustega (Ohmazd (= Ahura Mazda), Wahman (= Vohu Manah), Sroš (= Sraoša), Rašan (= Rašnu)). Ühes varasemas tekstis (*Videvdāt*; lühendvorm avestakeelsetest sõnadest Vi-Daevo-Data – „(Seadus, mis on) antud deevade (= demonite) vastu“) on kohtumõistjateks hinge üle jumalate kolmik Mithra, Zruuan ja Vohu Manah. Vt Shaul **Shaked**, „Mihr the judge“ – *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 2 (1980), 1–30.

⁷⁵ Nii nt teostes *Bahman Yašt* („Vohumani (= Vohu Manah'i) Yašt“) (7, 31–36) ja *Jamasp namag* („Jamasp'i lugu“) (77). Ent nagu kohtumõistmisel hinge üle, pole tal siin otsustavat rolli, st ta on üks paljudest pimeduse vastu võitlejatest, mitte ainus ega peamine.

Manilaste misjonistrateegia nägi ette manihheistliku õpetuse esitamist võimalikult sarnasena usundiga, mille järgijate hulgast loodeti järgijaid leida.⁷⁶ See traditsioon saab alguse usundi rajajast endast, kes esitas oma õpetust Sassaniidide õukonnas kui teatud laadi vanade zoroastriitlike õpetuste „reformi“.⁷⁷ Pidades aga end kõigi usundite õigeks tõlgendajaks, võttis Mani endale vabaduse tõlgendada ümber vanemat religioosset materjali⁷⁸ ning andis vabaduse selleks ka oma misjonäridele.⁷⁹ Kuid ka Iraani kultuuriruumis ilmnevad Mihr(yazd)i kuju kasutamises piirkondlikud erinevused. Kui võrrelda tema kuju keskpärsia-, partia- ja sogdikeelsetes tekstides, ilmneb, et keskpärsiakeelsetes tekstides on Mihr küll Elav Vaim, aga ta ei ole Kolmas Saadik; viimane kannab neis nime jumal Narisah. Partia- ja sogdikeelsetes tekstides ei ole Mithra seevastu Elav Vaim, kuid ta on Kolmas Saadik (kuigi kohati figureerib ta partiakeelsetes tekstides ka kui jumal Narisaf (Narisafazd); sogdikeelses transkriptsioonis *nr'ysb yzd*). Ladina- ja koptikeelses manihheismis neil olenditel seevastu pärisnimed puuduvad ja neid tähistatakse lihtsalt kui „*spiritus vivens*“ ja „*tertius legatus*“.⁸⁰

Küsimusele, millest on Mihri puhul tingitud sellised lokaalsed erinevused, ei ole uurijad tänaseni rahuldavat vastust andnud. Laialt on levinud seisukoht, et juba enne kui partlased ja sogdid võtsid omaks manihheismi (st III saj pKr), olid need rahvad austanud Mihri päikesejumalana. Kuigi Mithra seos Päikesega on tõestatav juba Avestas, näitab Ilya Gershevitch veenvalt, et manihheismieelsed partlased ja sogdid ei samastanud Mithrat Päikesega.⁸¹ Iraani usundist lähtudes ei saa seletada ka Mihryazdi rolli demiurgina, sest tollena ei figureeri Mithra üheski Iraani kosmogooniises tekstis. Küll figureerib aga sellena Mithras talle pühendatud müsteeriumikultuses, mis tekkis ja levis Rooma keisririigis. Porphyrios⁸² väidab, et Mithra austajad (Rooma keisririigis) pidasid Mithrast *demiourgos'*eks.

⁷⁶ Hutter, „Manichaeism in Iran“, 478.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ Sundermann, „Some more Remarks on Mithra in the Manichaean Pantheon“, 484.

⁷⁹ *Ibid.*, 485.

⁸⁰ *Ibid.*, 486.

⁸¹ Ilya Gershevitch, „Die Sonne das Beste“ – *Mithraic Studies*, Vol. 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 68–89.

⁸² Porphyrios, *De antro nympharum* 6.

Mithrale kui üksikute asjade loojale viitavad ka Mithra kultuse ladina-keelsed raidkirjad⁸³ ning kujutised reljeefidel.⁸⁴ Nii nagu A. Böhligi arvates sobis Mihr manilaste jaoks hästi Elava Vaimu rolli, kuna juba Iraanis oli Mithra Jumal-Võitja ja sellena sobis ta pimeduse jõudude alistajaks,⁸⁵ nii võimaldas tema meelest Mithrat Kolmanda Saadikuga samastada tema roll demiurgina, millele viitab Porphyrios.⁸⁶ Kronoloogilistel põhjustel on usutav, et manilased võtsid Mihri kui demiurgi idee üle Rooma Mithrase kultusest, millega neil võis olla kokkupuuteid Porphyriose eluajal (st III saj).⁸⁷

JÄRELDUSED

Eelneva võrdluse põhjal võib väita, et Mihryazdi puhul on tegemist manihheistliku uusloominguga. Sel kujul, nagu me kohtame seda tegelast keskpärsia-, partia- ja sogdikeelsetes tekstides, on tegemist spetsiifiliselt manihheistliku tegelasega, kes täidab aga eri traditsioonides erinevaid funktsioone: partia ja sogdi traditsioonis on ta roll eeskätt kosmoloogiline, keskpärsia traditsioonis aga eshatoloogiline ja soterioloogiline. Tema nimi laenati aga maniluse tekkeajal Iraanis populaarselt jumalalt, kellelt võeti üle ka tema solaarne ja militaarne iseloom. Mithra kosmoloogilist funktsiooni on seevastu mõjutanud ilmselt platonistlik traditsioon, milles *demiourgos*'e kuju oli oluline; viimane lähtus Platoni teosest „*Timaios*“.⁸⁸ Nagu on näidanud eriti R. Merkelbach⁸⁹ ja R. Turcan,⁹⁰

⁸³ Nt *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*. Ed. Maarten J. Vermaseren Vol. II. (The Hague: Martinus Nijhoff, 1960), nr 01676, kus Mithras on „valguse looja“.

⁸⁴ Nt viitavad Mithrasele kui valguse loojale tema sündi kujutavad reljeefid, mille Mithras hoiab käes tõrvikut. Härjatapmise reljeefidel kujutatud härja verest võrsuvad taimed viitavad Mithrase kui vegetatiivse elu loojale.

⁸⁵ Böhlig, „Einleitung“, 59.

⁸⁶ *Ibid.* ja märkus 198.

⁸⁷ Ilya Gershevitch oletab vastupidist laenamist. Vt Gershevitch, „Die Sonne das Beste“, 68–89.

⁸⁸ Vt Platon, *Timaios*, 28 A, C, 29 A, 31 A.

⁸⁹ Reinhold Merkelbach, *Mithras. Ein persisch-römischer Mysterienkult* (Wiesbaden: Beltz. Athenäum, 2005).

⁹⁰ Robert Turcan, *Mithras Platonius*. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 47 (Leiden: Brill, 1975).

oli platonistliku traditsiooni mõju tugev ka Rooma Mithrase kultusele. Seega võib Mihr(yazd)i kujus leida mitte ainult zoroastristlikke, vaid ka platonistlikke elemente. Viimases pole aga midagi üllatavat – kuulus ju piirkond, kus manilus tekkis ja levima hakkas, alates Aleksander Suure vallutustest hellenistlikku kultuuriruumi. Kreeka päritolu motiive võib leida manilusest veel teisigi,⁹¹ ent viimaste vaatlus ei kuulu enam selle artikli raamesse.

⁹¹ Vt nende kohta nt Alexander **Böhlig**, „Denkformen hellenistischer Philosophie im Manichäismus“ – *Gnosis und Synkretismus. Gesammelte Aufsätze zur spätantiken Religionsgeschichte*. 2. Teil. Hg. Alexander Böhlig (Tübingen: J. C. Mohr, 1989), 551–585; Alexander **Böhlig**, „Der Manichäismus“ – Maarten J. **Vermaseren**, *Die orientalischen Religionen im Römerreich* (Leiden: Brill, 1981), 436–458.